

Марія Кармазіна

ІДЕНТИЧНОСТІ У СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Стаття – погляд автора на розгортання досліджень, присвячених процесам самоідентифікації (індивідів, груп), становленню підходів до аналізу ідентичностей (у т. ч. політичних) як наслідку символічної комунікації, політики ідентичності.

Ключові слова: самоідентифікація, ідентичність, ідентифікатор, політика ідентичності.

Mariya Karmazina. Identity in the contemporary academic discourse. The article presents the author's view on the development of the self-identification (both individual and groups) studies, and approaches to identity analysis as a result of symbolic communication, identity policy.

Key words: self-identification, identity, identifier, identity policy

За період, що минув від часу життя *великого винахідника політичного світу* Фукідіда (як назвав його Р. Козеллек), і, особливо, за останні півтора століття (впродовж якого політика як наука інституціоналізувалася), відбулося поступове розширення предметного поля політичних досліджень. Окремий пласт, який став вартим уваги дослідників щонайменше зі зламу XIX–XX століть, пов'язаний із аналізом способів відчуттів (що базуються як на раціо, так і на ірраціональному), дослідженням традицій і звичок, міфів, ідеалів, догм, цінностей, крім того – з аналізом наслідків синергії цих чинників і, зрештою, впливу суб'єктивного сприйняття на політичну поведінку (індивіда, групи, соціуму). Поряд з цим увага зосереджувала-

ся/зосереджується на аналізі категорій думки і мовлення, концептуалізації понять у науковій площині.

Одним із таких понять, яке за останні 80–90 років кристалізувалося і згодом увійшло у науковий вжиток психологів, психоаналітиків, а згодом і соціологів, соціальних антропологів й, нарешті (у середині ХХ століття), представників політичної науки, є концепт *ідентичність*.

Нині про важливість досліджень ідентичності своїм способом говорить хоча б той факт, що на зламі ХХ–ХХІ століть про ідентичність у різноманітних контекстах бралися міркувати низка непересічних сучасників (так чи інакше зорієнтованих на «пошук істини»). Серед них, зокрема, – один із найвидатніших соціологів сучасності М. Кастельс (нар. 1942), Нобелівський лауреат у галузі економіки (2001) Дж. Акерлоф (нар. 1940), Папа Римський Іоанн Павло II (1920 – 2005) та ін. М. Кастельс у 1996–1998 рр. видрукував, зокрема, тритомник «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура», другий том якого називався «Влада ідентичності» [1]. З-під пера Іоанна Павла II у 2005 р. вийшла книга «Пам'ять та ідентичність» [2]. Зрештою, Дж. Акерлоф рефлектував над проблемою економіки ідентичності [3].

Джерела свідчать, що ідентифікація у тих чи інших формах у християнській цивілізації була акцією, що супроводжувала життєві події ще з часів Христа. Наприклад, у главі 7-й (вірші 15–16) «Євангелія від Матфея», де йдеться про лжепророків, вказується, зокрема: «15 Остерігайтеся лжепророків, які приходять до вас в одежі овечій, а всередині – вовки хижі. 16 По плодах їхніх пізнаєте їх». Тобто якість «плоду» – ознака, яка відрізняє *одних від інших* – пророків від лжепророків. Цю ознаку можна збагнути, коли «приходять до вас», тобто, коли *відбувається взаємодія (комунікація)*. У 22-й главі Матфей переповів притчу Ісуса про весілля, яке влаштував своєму синові цар. Показовим моментом події стало вигнання царем зі свята чоловіка, «вбраного не у весільний одяг». Притча закінчується словами – «бо багато покликаних, та мало обраних». Тобто ти можеш бути

учасником свята (бути «обраним», *тотожним святкуючим*), якщо твій зовнішній вигляд (одяг) є підходящим для події, якщо ти готовий (усілякими способами, а не тільки присутністю) розділити радість свята тих, хто його влаштував, розділити їхні традиції і цінності, бути одним із святкуючих за всіма ознаками, які хотів би бачити *спостерігач-ідентифікатор*, яким виступав цар. Присутність цього, третього, також показовий момент: є ситуація, коли особа чи колектив самі себе ідентифікують (наприклад: «19 Ми знаємо, що ми від Бога і що весь світ лежить у злі»; 1-ше Іоана, 5.19) і ситуація протилежна – коли особу чи колектив ідентифікує хтось третій – «цар», держава та ін. (тавруючи, приміром, раба, проголошуючи когось «ворогом» або «другом», чи вручаючи особі посвідчення, паспорт чи ідентифікаційний код. А можливо – майстер ставить свої ініціали на власному творінні – під текстом, на картині). У разі насильницького створення груп, колективів, об'єднань (формування «насадженої ідентичності») завжди будуть ті, хто відмовляється від неї, виявляючи готовність «сплатити ціну» за відмову (не стати «обраним», змушеним покинути межі громади, країни та ін.).

Ідентифікатор може відділити «своїх» від «інших», позначивши одних «вірними», а інших «невірними». Перше соборне послання апостола Іоана (глава 2, вірш 19) дає зразок поділу на «нас» і «не нас»: «19 Вони вийшли від нас, але не були наші: бо якби вони були наші, то залишилися б з нами; але вони вийшли, і через те виявилось, що не всі наші».

Утім, якщо поглянути на дохристиянські часи або на процеси, що розгорталися поза християнським світом, то переконаємося, що процес ідентифікації існує напевно стільки ж, скільки і людство. Поживу для роздумів дають, приміром, факти про побут при дворі африканських та азійських королів, султанів, мандаринів і т. д. Так, ще у давнину Страбон і Діадор звертали увагу, що коли в ефіопського короля якась частина тіла була скалічена, всі його придворні мали дістати те саме каліцтво.

Як писав свого часу Е. Канетті, якщо король мав якісь добрі чи погані риси, якусь фізичну ваду, неадаптивність або, навпаки, чесноту, то його товариші й слуги прагнули це все наслідувати. Арабський мандрівник, який відвідав на початку ХІХ століття двір султана Дарфура, свідчив, що, якщо султан кашляв чи чхав, то всі придворні робили те саме. Коли король Уганди сміявся, – сміялися всі, коли він застудився, то всі твердили, що у них застуда, коли підстригався – усі бігли стригтися. Сміх китайського імператора супроводжувався сміхом мандаринів, сумував імператор – похмурніли всі [4]. Ось ці «картинки з Африки» (чи з Азії) показують, що *маркером ідентичності* може бути що завгодно – зачіска, фізична вада, сміх чи жльози. Сучасною термінологією – слово, знак, символ, ритуал та ін. Уподібнення королю, султану, мандарину – маркер поведінки, який засвідчує належність до певної спільноти, прийняття певного типу поведінки і, зрештою, – знак відданості тощо. Тобто у до-модерних суспільствах *уподібнення можна розглядати як форму ідентичності*.

Але варто звернути увагу і на інший момент: коли вже у Новий час Т. Пейн (1737–1790) писав свій політичний памфлет за назвою «Права людини» (1790) і обстоював ідею рівності прав людей, то, зокрема, наголошував на рівності людей між собою: «...Всі люди є *одного рівня*, а отже, всі люди народжуються рівними і мають рівне природне право» [5]. Отже, обстоювання необхідності рівності прав відбувалося з опорою на тотожність (природне право) при народженні. Тобто ідея ідентичності «працювала» на ідею прав людини.

Якщо простежимо семантичну історію терміна, то з'ясуємо, що, в одних випадках, формулювання перших уявлень про ідентичність пов'язують із Аристотелем (384 р. до н. е. – 322 р. до н. е.) [6]. В інших – із Д. Локком (1632–1704) і Д. Юмом (1711–1776) чи Т. Рідом (1710–1796). Ще в інших – із З. Фройдом (1856–1939), який в одному із звернень до членів єврейського товариства «Бнай Бріт», написаним у 1926 р., стверджував, що його

не пов'язували з євреями ані віра, ані національна гордість, утім, було «ясне усвідомлення внутрішньої тотожності з ними, затишна свідомість спільності психологічного устрою». За кілька років перед тим, як свідчить книга «Масова психологія і аналіз людського Я», що вийшла друком 1921 р., З. Фройд розмірковував про ідентифікації людей у масі, підійшовши до розуміння того, що згодом психоаналітики назвали «груповою ідентичністю» [7]. У той же час, якщо звернутися до видання 30-х рр. попереднього століття «Encyclopedia of the Social Sciences» (Нью-Йорк: MacMillan, 1930–1935), то з'ясуємо, що у ній термін «ідентичність» відсутній. У 7-му томі «International Encyclopedia of the Social Sciences», що побачив світ наприкінці 1960-х рр. (Нью-Йорк: Mac Millan, 1968), можна віднайти статтю У. Б'юкенена «Ідентифікація політична» (с.57–61), а також статтю Е. Еріксона «ідентифікація психологічна» (с.61–65). У такій ситуації варто дослухатися до твердження Р. Брубейкера і Ф. Купера про те, що ідентичність і споріднені слова в інших мовах мають тривалу історію як *технічні* терміни західної філософії – від стародавніх греків до сучасної аналітичної філософії [8]. Утім, не варто обминати і думок про те, як Дж. Локк, Д. Юм, Т. Рід перетворили питання про ідентичність на проблему ідентичності, що передбачає пояснення того, як особа, що змінюється, все ж залишається самототожною [9].

Але зацентую інше: доки дослідники підступалися до виокремлення і розуміння феномену ідентичності, власне ідентичність щонайменше із середини ХІХ століття дедалі вагомніше заявляла про себе у повсякденні все на нових і нових рівнях, у нових сферах. Якщо звернемо погляд на українців, то побачимо, що щонайменше із кінця 1850-х років (часу зародження українофільства) представники української інтелектуально-політичної еліти Наддніпрянщини, усвідомлюючи свою українськість, починали дедалі активніше говорити про неї. Так, один із інтелектуалів Російської імперії – О. Лоначевський-Петруняка, стверджуючись у своїй укра-

їнській ідентичності, у 1870-х роках писав: «Мойе бажання – стихійне бажання! Воно сидить в душі кожного з нас, се б то кожному солодша «Україна» ніж Малоросія...». Тобто, якщо З. Фройда задовольняло *затишне усвідомлення спільності психологічного устрою* з євреями, то свідомість О. Лоначевського-Петруняки уловлювала *солодшість України* або української ідентичності. Рефлексії М. Драгоманова наприкінці століття концентрувалися у твердженні «Ми хоч і родилися від «подданных русского императора», але не є «руській»... Ми – українець» [10]. Ці слова свідчать на користь усвідомлення своєї унікальності – *української ідентичності* – у звичному контексті, яким виступала *підданська ідентичність*.

Показовим є те, що якщо для українських інтелектуалів актуалізувалося, передовсім, питання підданства і національної належності, то для нижчих верств українського суспільства – *ідентичність місця* («ми – тутешні»). Втім, свідомість етнічних мас по-своєму відображала і їх політичну належність (підданство), що відобразилося у таких формулюваннях власної тожсамості, як *gente Ruthenus*, але *natione Hungarius* або *Polonus*, або *Romanus* [11].

Витлумачення сутності ідентичності вперше запропонував психолог і психоаналітик Е. Еріксон (1902–1994)*, визначивши її як «суб'єктивне натхненне відчуття тотожності і цільності» [12]. До питання ідентичності – кожен своїм шляхом – підійшли й такі дослідники, як Р. Мертон (1910–2003), Е. Гоффман (1922–1982), П. Бергер (нар. 1929).

Надалі концепт ідентичності дослідники аналізували у межах когнітивної (Х. Теджфел, 1920–1982; Д. Тернер)

---

*Проблему ідентичності Е. Еріксон (1902–1994) досліджував упродовж 50–70-х років ХХ століття, про що свідчать його праці «Дитинство і суспільство» (1950), «Молодий Лютер. Психоаналітичне історичне дослідження» (1958), «Ідентичність: юність і криза» (1967), «Життєва історія й історичний момент» (1975).

і гуманістичної психології (А. Маслоу, 1908–1970), філософії (Ж. Лакан, 1901–1981; Ю. Габермас, нар. 1929). Для розуміння процесу становлення громадянської ідентичності у рамках певного культурного середовища евристичний потенціал виявили ідеї М. Вебера (1864–1920), Г. Алмонда (1911–2002), С. Верби (нар. 1932), Е. Фромма (1900 – 1980). Свій внесок у концептуалізацію поняття зробили Г. Моргентау (1904–1979); у 1960-х роках – Т. Лукман (нар. 1927) [13], згодом – А. Вендт [14], М. Кастельс [15], Ш. Муфф (нар. 1943) і Е. Лакло [16].

Чим же зумовлений такий потужний інтерес до ідентичності? Чому ідентичність варта уваги? Думається, абсолютно достатню (задовільну) відповідь дав свого часу Е. Фромм (1900–1980), вказавши, що ідентичність є однією з п'яти екзистенційних потреб людини (разом із потребою у встановленні зв'язків, у подоланні, у корінні і системі поглядів, у відданості). Її суть – тотожність самому собі.

Ідентичність є результатом ідентифікації. Вона зумовлюється пошуком способів задоволення потреб індивіда у процесі соціалізації. Індивід не тільки аналізує ситуації і середовища, у яких є можливості для задоволення його потреб, але й шляхом ідентифікації себе з «іншим», «іншими» у найрізноманітніших сферах (соціокультурній, економічній, політичній та ін.), середовищах (від професійного до злочинного), групах і спільнотах (соціальних, релігійних, расових), на різних рівнях (етнічному, національному, цивілізаційному) тощо. Віддаючи перевагу тим чи іншим, він віднаходить «своїх» («своїх» інших індивідів, більшу чи меншу «свою» групу, середовище), дистанціюючись при цьому від «інших-чужих», «інших-нейтральних», «інших-непізнаних», «інших-ворогів», їхніх груп і середовищ. Наслідком є вибудування складної свідомісної сітки координат: «я» – «ми» – «свої» – «наші» (люди, традиції, звички, міфи, легенди, ідеали, цінності, права і обов'язки тощо) і, відповідно, «вони» – «їхні» – «чужі» – «неприйнятні» – «ворожі» тощо. Здійснюючи процес ідентифікації, індивід фактично заявляє

про свої дві настанови: готовність зближення і готовність дистанціювання (у найширшому значенні слова).

Серед різноманітних ідентичностей у середині ХХ століття на одне із чільних місць у процесі вивчення політичного дослідники «вивели» *політичну ідентичність* (як різновид соціальної). Начала наукового осмислення політичної ідентичності відбувалися у контексті вивчення електоральних процесів у США і пов'язані з американськими дослідниками, серед яких – науковці з Колумбійського університету – П. Лазарсфельд (1901–1976), Б. Берельсон (1912–1979), Х. Гаудет. У 1960-х роках до проблематики політичної ідентичності виявили інтерес Е.Кемпбелл, Д. Стоукс, У. Міллер та ін. [17]. Згодом ідентичність опанувала уми британців, а наприкінці 70-х – на початку 80-х років ХХ століття – привернула увагу німецьких, французьких, скандинавських науковців, згодом – італійських.

Праці середини ХХ століття, як і дослідження 1970–1980 років, дали відповіді на цілу низку запитань: *наслідком яких процесів є політична ідентичність? які чинники визначають електоральний вибір? як співвідносяться ідеологічні настанови і політичні погляди? на що впливає політична ідентичність і які її функції?* тощо. Результатом досліджень стало обґрунтування низки положень:

– політична ідентичність є наслідком процесу соціалізації і тісно пов'язана із психологічними потребами індивіда – спілкуватися із собі подібними, що забезпечує, у свою чергу, певні відчуття й переживання. Наслідком же є інтеграція груп – реальних чи символічних, в яких особа перетворює свої потреби на дії, переживає відчуття причетності і впливу на значущі для спільноти процеси, задовольняє потребу у визнанні;

– у механізмі формування ідентичності вагоме значення має імітація певних форм політичної поведінки, усвідомлення ідейних пріоритетів, можливостей, шансів і вигід від тієї чи іншої дії;

– електоральний вибір пов'язаний із політичними орієнтирами індивідів; партійні відмінності сприймаються останніми як вагомі, при цьому кореляція ідеологічних настанов і політичних поглядів може бути зовсім відсутньою або вкрай низькою;

– функції політичної ідентичності в умовах сталої двопартійної системи зводяться до стабілізації останньої, чому сприяє обумовлення чи мотивування поведінки громадян, як і контроль за нею; до впливу на формування громадської думки, процесу оцінювання, на структурування політичного простору тощо.

Аналіз праць зарубіжних дослідників (у тому числі – кінця ХХ століття) [18] дає змогу говорити, *по-перше*, про те, що останніми політична ідентичність тривалий час зводилася лише до партійної; *по-друге*, що дослідницькі стратегії, використовувані для аналізу партійної ідентичності (в умовах дво-, а далі – багатопартійної системи), передбачали вивчення соціально-демографічних характеристик виборця (врахування місця проживання, віку, статі, освіти, професії, конфесійної належності, особливостей міжособистісної комунікації); аналіз прямого й опосередкованого впливу його ідеологічних настанов, партійної належності, партійних атитюдів на вибір. Згодом дослідники, заглиблюючись в аналіз проблеми, почали зосереджуватися і на оцінках виборцем соціально-економічної і політичної ситуації, аналізі його позицій щодо окремих питань, оцінюванні діючих політиків і претендентів на обрання. У поле дослідження потрапляли співвідношення сподівань виборців з передвиборчими програмами кандидатів тощо.

Окремо варто наголосити на значному впливі, який здійснили на розвиток уявлень щодо ідентичності філософи-постмодерністи – Ж. Дельоз (1925–1995) [19], Ф. Гваттарі (1930–1992) [20], Ж. Ф. Ліотар (1924–1998) [21], Ж. Бодрійяр (1929–2007) [22], Ф. Джеймесон (нар. 1934) [23], С. Жижек (нар. 1949) [24]. У працях Ж. Дельоза, Ж. Бодріяра, Ф. Джеймесона, С. Жижека увага зосереджувалася, з-поміж іншого, на питанні

співвідношення ідентичності і віртуальної реальності. Ж. Ф. Ліотар, досліджуючи «стан постмодерну», вказував на відмову у постмодерністському суспільстві від диктату метанаративів, які претендували на універсальність і тотальність. Метанаративи були замінені множиною наративів, а тому – й множиною ідентичностей.

Примноження кількості дослідників не зробило шлях пізнання ідентичності менш ризикованим, як і не сприяло зменшенню кола запитань, що викликали суперечки: одні писали, інші критикували. Те, що було абсолютно неприйнятним для соціальних психологів, досить успішно використовувалося у соціології і згодом у політичній науці. Так, якщо вищезгаданий Е. Еріксон писав, що ніколи не ототожнював терміна «ідентичність» і питання «Хто я?», і зауважував, що питання щодо ідентичності мало б звучати лише так: «Яким я хочу стати і як цього досягти?», то Р. Зурхер поглянув на ідентичність своїм способом, виділивши 4 типи «Я» – *фізичне* (стать, вік, зріст), *соціальне, рефлексивне* (суб'єктивна самооцінка, незалежна від зовнішніх обставин і ролей) й *океанічне* (самооцінка у загальних, абстрактних категоріях). Політологів же зацікавило, найперше, соціальне «Я», яке усвідомлюється як синтез ролей і відбиває фіксацію уваги респондентів на статусній, рольовій, груповій належності, на згадуванні респондентами (описуючи себе) ідеологій, політичних цінностей, політичних рухів, імен політиків та ін.

Таким чином, проблематика, пов'язана із ідентичністю, стала підґрунтям для наукового протистояння між соціологами, соціальними психологами і представниками політичної науки. Сперечалися есенціалісти з конструктивістами. Своє бачення ідентичності пропонували представники функціоналізму, символічного інтеракціонізму, неомарксизму, постструктуралізму і, зрештою, постмодернізму. При цьому очевидним є одне: попри надзвичайно потужний інтерес до ідентичності і появу значного масиву відповідних досліджень, коли ми заводимо мову про ідентичність, ми вступаємо у зону ризику і суперечок:

питань, що породжують суперечки і дискусії, не стає менше. Їх – нескінченна кількість, починаючи, насамперед, від суперечок навколо, приміром, проблеми автентичності для політичної науки самих категорій *політична ідентичність* і *політична ідентифікація*, питання доцільності політичних досліджень на мікрорівні – індивідів, індикаторів вимірювання й оцінки ідентичностей і закінчуючи проблемами механізмів «запуску» і функцій ідентичності, суб'єктів ідентифікації тощо. Крім того, дослідники відзначають, що «сильні концепції ідентичності» (які підкреслюють фундаментальну чи незмінну однаковість), своєю чергою, призводять до «глибоко проблематичних припущень»: ідентичність є чимось, що є чи повинно бути у всіх людей; вона є тим, до чого усі прагнуть; ідентичність є або повинна бути у всіх груп (наприклад, національних, етнічних, расових); ідентичність є чимось, чим люди можуть володіти, не знаючи про це, а тому ідентичність може бути віднайдена, до того ж – з приводу неї можна помилятися; колективна ідентичність передбачає групову обмеженість і гомогенність [25]. Наслідком «слабкого розуміння ідентичності» є те, що ідентичність розглядається у площині «шаблонного конструктивізму». Тобто ідентичність є різноманітною, нестабільною, мінливою, фрагментарною, створеною, договірною, гнучкою тощо. А сам термін – «нескінченно еластичним, що робить його неможливим для застосування у серйозній аналітичній роботі» [26].

Напевно, складна мозаїка поглядів, підходів, суджень щодо ідентичності, як і різночитання одних і тих самих феноменів, позначених одним терміном – *ідентичність* – підштовхнули К. Леві-Строса (1908–2009) до висновку про те, що ідентичність – «щось подібне до віртуального центру, до якого слід звертатися, щоб пояснити якісь питання, але який у реальності не існує». Ще більш категоричним виявився У. Дж. М. Маккензі, який дійшов висновку, що «ідентичність» – термін, який просто «ошаленів від надмірного вживання» [27].

Аналізуючи підходи до дослідження ідентичності, варто пам'ятати слушне зауваження Е. Еріксона: поява будь-якої теорії – лише відповідь на запит певної соціальної групи. Пам'ятаючи про це, звернемо увагу на появу у 1990-х роках нового дослідницького акценту – *політики ідентичності*, що, з-поміж іншого, засвідчило перетворення політики на арену жорсткої боротьби за ідентичності (як вагомий політичний ресурс). Наслідком впровадження політики ідентичності стає *задана політична ідентичність, насаджена, примусова ідентичність*. Крім того, виникає проблема *захисту ідентичності, кордонів ідентичності* (у зв'язку з цим згадуються, приміром, Сартрові рефлексії про *автентичних і неавтентичних євреїв* у праці 1944 р. «Роздуми про єврейське питання»), *життєздатності ідентичності* тощо.

У 1990-х роках відбулася не тільки актуалізація ідея Е. Еріксона *кризової, негативної/позитивної ідентичностей* (дослідженню яких присвятили свої праці Р. Роуз, У. Мішлер), але й розпочалася концептуалізація низки понять, які дозволяли висвітлити і збагнути суть нових граней політичної ідентичності. Не в останню чергу цьому сприяла поява нового мегатренду розвитку людської цивілізації – *глобалізації* (що прискорила, як відомо, не тільки процеси уніфікації у світі, але й призвела до посилення ксенофобії і протидії різними способами *новим цінностям*)* і формування явищ, позначених категорією

---

*На наслідки глобалізаційних процесів і зміну «я-ідентичності» по-своєму поглянув П. Айер в есе «Життя транзитного пасажера», заявивши: «...Я є представником абсолютно нової породи людей – трансконтинентального племені бродяг...», продуктом «сучасної мобільної свідомості, що живе і працює у світі, який стає все більш компактним і гетерогенним». Характеристикою цього «племені» є відсутність постійного місця проживання: «Для нас не існує закордону, чужої країни, але й на батьківщині ми всього лиш гості». «Я... ніколи не набував домівки, а ідеальна домашня обстановка... – готельний номер. Я ніколи не голосував, і навіть не мав такого наміру. Харчуюсь я виключно в ресторані. Я ніколи не підтримував ніякої

країни... і ніколи не представляв «своїї країни» ніде і ні в чому. Навіть ім'я у мене якесь чудернацьке, інтернаціональне, тому що моє «справжнє ім'я» мало б смисл тільки на батьківщині, де я ніколи не жив». Крім того, «транзитний пасажир» – «поліетнічний космополіт у полікультурному світі, де все більше і більше країн стають такими ж багатомовними і виручними, як аеропорти». Він «згортає своє «Я» і носить його з собою, як валізу. Його «рідна країна – англійська мова». Мова – «дім», який він, «як равлик», носить з собою. Його «новий інтернаціоналізм» зумовлює те, що він скрізь відчувається як дома: «Весь світ для нас чужий і рідний водночас». Переваги свого становища цей «новий інтернаціоналіст» («новий народ») вбачає у тому, що може «насолоджуватися благами якоїсь країни, не сплачуючи податки», користуючись «якоюсь подібністю дипломатичної недоторканності», живучи в готелях «на всьому готовому». Представник «нового народу» не може однозначно відповісти на питання про місце постійного проживання, пункт призначення чи про сімейний стан. Його доля – графа «інше». Він, «професійний авіапасажир», не відчуває себе відірваним від батьківщини – її у нього «скоріше всього немає». Планета для нього – «наш місцевий супермаркет». У нього «цілий гардероб» його «Я», який він щоразу перетрушує, намагаючись віднайти підходяще. Але він, стверджуючи, що «поняття національної держави застаріло», переймається низкою питань: назвавши себе «громадянином світу», чи ж віднайде він спокій і задоволення? Він намагається збагнути ціну, яку «транзитні пасажир» платять за свій стан? Переймається тим, чи не змінює такий стиль життя свідомості? Прагне з'ясувати: за що «готові піти на смерть» такі, як він? Які «пристрасті підживлюють наше життя»? Розуміючи, що люди, які «усвідомлюють свою етнічну і національну належність» (тобто люди з іншою ідентичністю), – «здатні бути фанатичними терористами» і що у нових інтернаціоналістів «мало шансів успішно протистояти їм», «новий інтернаціоналіст» визнає: «Ми лукаво переконуємо себе, що націоналізм породжує монстрів, і намагаємося не помічати, що тих же монстрів породжує інтернаціоналізм. Ми теж винуваті, якщо не в убивстві, так у тому, що стоїмо поряд і фотографуємо... процес. А коли революція починає спалювати все навколо, поспішаємо полетіти подалі найближчим рейсом» (Айер П. Жизнь транзитного пассажира. – <http://old.russ.ru/journal/persons/98-11-13/iyer.htm>).

глокалізація (у термінології Р. Робертсона), що, своєю чергою, зумовило дослідницький інтерес до питання сутності, масштабів впливу універсального і партикулярного у їхньому поєднанні на політичну ідентичність. Зокрема, в умовах:

– посилення ролі одних інститутів і суб'єктів (ТНК і мережевих спільнот, наднаціональних структур, діаспорних світів та ін., про що свідчать дослідження А. Негрі і М. Хардт [28]), і поступової нівеляції інших (зокрема, помітного «розмивання» національної держави чи, прикладом, деградації політичних партій);

– транскордонної взаємодії, яка по-новому проливає світло на *ідентичність місця, локальну і регіональну ідентичності*;

– фактичного функціонування мультикультуралістичних суспільств, у межах яких уможливлюється існування культур, несхожих одна на одну (на що звертає увагу У. Кімліка) [29];

– розмаїття, що проявилось у процесі формування національної політичної ідентичності у США, Франції, Німеччині, Англії, Росії (про що йдеться у праці Л. Грінфельд) [30];

– *політизації* інших різновидів ідентичності (що узгоджується із твердженням К. Шміттєра: «... політичне не означає ніякої власної предметної області, але лише ступінь інтенсивності асоціації чи дисоціації людей, мотиви яких можуть бути релігійними, національними /в етнічному чи у культурному сенсі/, господарчими чи ж мотивами іншого роду, й у різні періоди вони тягнуть за собою різні з'єднання і роз'єднання... Усяка протилежність – релігійна, економічна чи етнічна – перетворюється у протилежність політичну, якщо вона достатньо сильна для того, щоб ефективно розділяти людей на групи друзів і ворогів»).

Останнє, *по-перше*, спонукає до постановки питання про *квазіполітичну ідентифікацію* (у цьому зв'язку звер-

---

ну увагу на погляд, приміром, А. Дугіна, який наголошує, що ідентифікаційні пріоритети росіян мають бути розставлені у такій черговості: православні – росіяни – люди); *по-друге*, дозволяє постановку питань, які ще донедавна видавалися б некоректними: приміром, про політичну ідентичність церкви, а крім того – про політичну конфесійну чи гендерну ідентичності, як і про, приміром, політичну расову ідентичність; *по-третє*, дозволяє констатувати необхідність перепрочитання такого добре відомого (старого) феномена, як політизація етнічності. Сьогодні ми маємо підстави говорити про *повторну* політизацію етнічності (якщо під першою розуміти політизацію на етапі боротьби за національну державу) за принципово нових умов – глобалізації.

Розширюючи кут зору на проблематику політичної ідентичності, дослідники заговорили про *актуальні* (ситуативні) політичні ідентичності, про *несучасні* (які характерні для різних т. зв. «запізнілих» або «старих» феноменів і які утруднюють конструювання *сучасних* ідентичностей), *неповні*, *подвійні* і, врешті-решт, про *гібридні* політичні ідентичності.

Уявлення про вищевказані аспекти ідентичності дають дослідження А. Аппадурі, Б. Андерсона, Ж. Атталі, З. Баумана, У. Бека, Ф. Барт, Х. Баба, З. Бжезинського, А. Гідденса, О. Зінов'єва, Д. Келлнера, І. Ноймана, А. Панаріна, О. Тоффлера, Н. Хомського, В. Цимбурського. Деякі з цих досліджень присвячені специфіці формування політичної ідентичності за сучасних соціокультурних умов (у т. ч. проблемі взаємозв'язку між типом політичної ідентичності і формуванням нового культурного простору). Ф. Фукуяма, Ю. Габермас аналізували особливості формування політичної ідентичності громадян у поліетнічних і поліконфесійних співтовариствах. З різноманітних методологічних позицій дослідники намагаються з'ясувати ступінь і особливості впливу на політичну ідентичність таких різновидів соціальної ідентичності, як колоніальна/постколоніальна, конфесійна, гендерна, етнічна (національна), професійна тощо. Здій-

снюються спроби аналізу політичної ідентичності у контексті насилля (зокрема, на ґрунті релігійного фундаменталізму), у зв'язку з екстремістськими формами поведінки, в умовах демократії, інформаційного суспільства, розвитку і поступового занепаду політики мультикультуралізму, становлення європейської ідентичності тощо.

Таким чином, сучасність змушує дослідників відмовитися від аналізу політичної ідентичності лише як партійної, а розглядати її як феномен, що *постійно ускладнюється*, у якому, приміром, національна ідентичність, втрачаючи вагу у системі ідентифікаційних орієнтирів, виступає лише різновидом політичної, але при цьому, як зазначалося вище, актуалізується етнічна.

Увага до політичної ідентичності, здавалось би, має сприяти чіткій концептуалізації поняття, окресленню підстав ідентифікації. Але насправді ситуація інакша: ми маємо уже *безліч потрактувань ідентичності** і, зокрема, *політичної ідентичності*. Ситуація приблизно така сама, як з тлумаченням поняття культура: хтось нараховує 11 визначень (як К. Гірц у своїй праці 1973 р. «Інтерпретація культур»), а хтось 160 (як Й. Джемісон у праці «Капіталізм і культура: порівняльний аналіз Британської і американської фабричних організацій», що побачила світ у 1980 р. [31]). Концентрація уваги одними дослід-

---

*Від перших Фройдових трактувань, згідно з якими ідентичність – встановлення тотожності між галюцинаторними образами (що породжуються самі собою), незадоволеними інстинктами і образами об'єктів, що дійсно існують і які задовольняють бажання людини, чи його ж твердження, що ідентичність – механізм формування особистісно-моральної інстанції «суперего», спосіб захисту особистості (від тиску інстинктів), до погляду Анни Фройд, що розглядала ідентичність як комплекс механізмів психологічного захисту власного «Я» (від зовнішніх загроз), до поглядів сучасників, які (через надмірність вживання терміна) ладні бачити в ідентичності свого роду *пусте означаюче* або *парасолькове поняття*.

никами на *его-ідентичності*, яка (скористаємося висловом Е. Еріксона) є боротьбою «на все життя», оскільки індивід перебуває у процесі ідентифікації, «доки у ньому не згасає здатність впізнавати іншого» [32], й іншими на *ми-ідентичності* або (у дусі Н. Еліаса) на *я-ми-ідентичностях* породжує все нові й нові питання, що часом переростають у проблеми** . І для дослідника на перший план

**Звернуся, наприклад, до питання *вдаваної ідентичності* індивідом, яка, у той же час, фактично перетворюється у *невпізнану ідентичність індивіда* для групи (колективу), до якої він входить. Свого часу моя знайома розповіла історію дідуся свого чоловіка. Дитинство цього дідуся проходило у 1930-х роках у Радянському Союзі. За національністю дідусь був євреєм. Походив із досить високоосвіченого роду: у домашньому архіві містилися документи, датовані ХІХ ст., які підтверджували наявність наукових ступенів у пращурів-мешканців Російської імперії. Виховувала його лише мати. Після війни юнак вступив до Київського політехнічного інституту. Закінчив його з відзнакою. Захистив кандидатську дисертацію. Усе життя пропрацював у закритих відділах установ (підприємств), які виконували замовлення радянського воєнно-промислового комплексу. Усе життя прожив з дружиною-єврейкою, серед друзів переважно були також євреї. І коли життя скінчилося, в останню путь його прийшли провести, як зауважив хтось із присутніх на похороні, не Ніколай, Владімір чи Петро з Іваном, а Зяма, Песя і Моше з Сарою. А згодом родина покійного дізналася, що дідусь був не євреєм, а... німцем, «радянським німцем», який на початку війни (маючи близько 12–14 років) добровільно виїхав з мамою до Німеччини. Там став членом Гітлерюгенд. Утім, після розгрому німців родина вирішила повернутися до СРСР, тож все подальше життя дідусь прожив, демонструючи тим чи іншим способом своє єврейство. Згодом він одружився, народилася дочка, але упродовж життя ніхто (навіть із найближчих) й ніколи не дізнався про його перебування у Німеччині, про Гітлерюгенд, про його німецькість. Він довірив свою таємницю (за рік-півтора до власної смерті) жінці, у яку старенький закохався після смерті дружини і якій вирішив посприяти (жінка з Донецька шукала можливості отримати німецьке громадянство, щоб потім допомогти своїй дочці

виступає не тільки черговий пошук відповіді на питання «що таке ідентичність?» (яка, скористаємося словами Д. Келлнера, у сучасному суспільстві «реконструюється і визначається заново»), але проблема пошуку індикаторів, чи маркерів, чи ідентифікаторів персони, групи, колективу (що їй відображається, з-поміж іншого, у працях зарубіжних авторів 1990 – 2000-х років). Ідентичність сьогодні постає (у термінології згаданого Д. Келлнера) «грою, яку вільно обирають», «театральним самопредставленням».

Ідентичність в умовах сьогодення, можна твердити, постає як нескінченність *я-версій* (на що впливає, з-поміж іншого, інтелектуальна потужність персони: «гра» інтелекту пропонує останній широкий вибір ідентичностей, які виявляються підходящими у тій чи іншій ситуації, але при цьому персона залишатиметься самототожною).

Для розуміння сутності ідентичності на нинішньому етапі, думається, досить підходящим є висновок, зроблений Р. Брубейкером на зламі ХХ – ХХІ століть: «ідентичність» концептуалізує соціальну і політичну дію. Крім того, термін *ідентичність* використовується ще щонайменше у чотирьох контекстах: як феномен колективної самості, як аспект індивідуальності, як результат соціальних взаємодій, як продукт конкуруючих дискурсів [33].

закріпитися у ФРН, оскільки тій ніяк не вдавалося стати громадянкою ФРН). Їй він розповів, як упродовж усього життя не забував адресу їх з мамою проживання у німецькому містечку; як блукав під вікнами будинку, де жив на початку 1940-х років, потрапивши до Німеччини у 2000-х роках туристом. Їй він декламував вірші й співав пісні, які підлітком вивчив у Гітлерюгенд...

Цей випадок є цікавим не тільки у площині *вдаваної* чи *непізнаваної* ідентичностей, але й, приміром, у контексті *захисних функцій ідентичності* та ін., наприклад, у контексті політичного режиму.

* * *

XXI століття засвідчило появу інтересу до нині багатогранної проблеми ідентичності й у вітчизняних [34] дослідників – соціологів, культурологів, філософів, політологів, кожен з яких вивчав найближчі для його розуміння явища і процеси, пов'язані з ідентичністю. Ці праці засвідчують, з-поміж іншого, розуміння дослідниками необхідності осмислення *нової* релігійної чи, приміром, національної або постколоніальної (як різновиду політичної) ідентичностей. З урахуванням цього, на мій погляд, інтерес викликають роботи М. Мариновича, у яких увага автора зосереджується на проблемі збереження релігійної ідентичності в умовах відкритого суспільства і акцентується поліконфесійність нашого суспільства, яка є не тільки одним із важливих стримувальних чинників, що унеможлиблюють розвиток фундаменталістських тенденцій, але й основною передумовою знаходження нової інтегральної релігійної ідентичності [35]. Особливої уваги заслуговують прикладні дослідження Т. Воропаєвої (проведені у рамках низки таких міжнародних наукових проектів Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, як «Українська національна ідея: теоретико-емпіричні аспекти»; «Соціально-психологічні та регіональні аспекти формування національної самосвідомості громадян України як чинника державотворення»; «Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти» за підтримки Фонду «Відродження», Фонду Фрідріха Еберта, Фонду фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки, Асоціації українських банків), у яких аналізується динаміка розвитку національної і релігійної ідентичностей у контексті взаємопов'язаності і взаємовпливу; розглядається процес ідентифікації як такий, що «нерозривно пов'язаний з когнітивною, емоційною, ціннісно-

смісловою та поведінковою сферами особистості, зумовлений її потребами, мотивами, цілями і установками, опосередкований мовою, нормативно-звичаєвими, знаково-символічними, ідейно-образними та ціннісно-смісловими системами культури» [36]. Але найбільшу увагу привертають результати досліджень ієрархії ідентичностей у свідомості віруючих УПЦ КП і УПЦ (МП); дані щодо трансформації ідентичностей у різних соціальних, національних і регіональних групах, зміни у національній і європейській ідентичності населення України та ін.

Серед досліджень, які дають поживу для роздуму у ході осмислення політичних ідентичностей в Україні, безумовно, виділю бачення проблеми трансформації етно-і національної ідентичностей О. Майбородою і, зокрема, його ідеї щодо *кризи радянської ідентичності, руйнування етнічної ідентичності українців* і водночас актуалізації *пріоритетів етногрупової ідентичності* перед загальнонаціональною у контексті формування «*нової ідентичності української нації*». Не можна оминути увагою і дослідження Л. Нагорної «*Національна ідентичність в Україні*» (2002), і найперше тому, що якщо осмислення «*нової ідентичності української нації*» у О. Майбороди, з мого погляду, відбувається з одних позицій, то дослідження Л. Нагорної віддзеркалює інші світоглядні акценти – погляд на українську дійсність як на «*проект Україна*» [37]. Отже, ці (як й інші) наукові дослідження, я переконана, можна розглядати вже як своєрідні документи, у яких по-різному розставляються акценти і виокремлюються «*больові точки*» українського соціуму, а отже, по-різному відбувається постановка проблеми, пропонуються інструменти для її розв'язання, робляться прогнози і висновки.

Спектр поглядів на політичні ідентичності (їхню сутність і перспективи) в Україні постане ще більше ускладненим, якщо ми проаналізуємо бачення проблеми представниками, приміром, кримськотатарського, російського чи єврейського етносу або ознайомимося з останнім – другим – виданням книги П. Р. Маґочія «*Історія*

України: земля та її люди» (2010) й її україномовною версією «Україна: історія її земель та народів» (2012) або з «The Encyclopedia of Rusyn Historya and Culture» за редакцією П. Магочія й І. Попа і її українським варіантом за назвою «Енциклопедія історії та культури карпатських русинів» (2010), які, є всі підстави твердити, є своєрідною *презентацією політики ідентичностей у дії*.

Ці, як й інші праці поглиблюють розуміння світу політичних ідентичностей в Україні на зламі ХХ–ХХІ ст., що є надзвичайно строкатим. Досліджуючи його, ми не можемо оминати увагою фантазмагоричну ідентичність *народу нізвідки* (обстоювану П. Магочієм, І. Попом) чи *несучасну радянську ідентичність*, різноманітні *гібридні й неповні ідентичності*, що базуються на актуалізованому феномені *стертих, депортованих* або концентруються у таких назвах, як «Острів Галичина» чи «Острів Крим», «Планета Донецьк», адже їх існування утруднює формування *загальногромадянської політичної ідентичності*. Підстави останньої підмінюються етноконфесійними, клановими, кастовими, груповими формами квазіполітичної самоідентифікації.

Осягнення глибини проблематики політичних ідентичностей в Україні передбачає подолання довгого наукового шляху.

---

1. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. – Vol. II The Power of Identity – Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell, 1997. – 461 p.

2. Иоанн Павел II. Память и идентичность. – Изд-во Францисканцев, 2007. – 256 с.

3. Акерлоф Дж., Крэнтон Р. Экономика идентичности. Как наши идеалы и социальные нормы определяют, кем мы работаем, сколько зарабатываем и на сколько несчастны. – М.: Карьера Пресс, 2011. – 224 с.

4. Канетті Е. Маса і влада. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – С.346.

5. Пейн Т. Права людини / Пер. з англ. Ігор Савчак. – Львів: Літопис. – С. 46.
6. Див.: http://www.blackwellreference.com/public/tocnode?query=Identity%2C+numerical&widen=1&result_number=1&from=search&id=g9781405106795_chunk_g978140510679510_ss1-29&type=std&fuzzy=0&slop=1
7. Лейбин В. Словарь-справочник по психоанализу. – 2010. <http://vocabulary.ru/dictionary/881/word/identichnost>
8. Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами «идентичности». – <http://identities.org.ru/readings/nartova1.htm>
9. Бетлій О., Діса К. Усе про ідентичність // Міжкультурний діалог. Том I: Ідентичність. – К.: Дух і літера, 2009. – С.19.
10. Див. про це: Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – К., 1998. – С.99–100.
11. Див про це: Характеристика українця // Сніп. – 1912. – №1. – С.5–6.
12. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М., 1996. – С.28.
13. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с. – [http:// evolkov.net/soc.psychol / Berger.P.Luckmann.T/index.html](http://evolkov.net/soc.psychol/Berger.P.Luckmann.T/index.html)
14. Wendt A. Collective Identity Formation and the International State // American Political Science Review. –1994. – Vol.88. – № 2. – P.384–396.
15. Castells M. The Power of Identity. The Information Age: Economy, Society and Culture. – Vol. II. – Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell (1997, second edition, 2004); second edition with a new preface 2010. – 538 p.
16. Mouffe C. Democratic Politics and the Question of Identity // The Identity in Question / Rajchman J. (ed.). – New York: Routledge, 1995. – Pp.33–46; Laclau E. Universalism, Particularism and the Question of Identity // October. – 1992. – Vol.61. – Pp.83–90; Laclau E., Mouffe. C. Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics. – London: Verso (1985). – Second Edition. – London, 2001. – 198 p.
17. Campbell A., Converse P., Miller W., Stokes D. The American Voter. – N.Y.: John Wiley & Sons, 1960. – 573 p.; Campbell A., Converse P., Miller W., Stokes D. Stability and Change in 1960: A Reinstating Election // American Political Science Review. –1961. – №55. – June. – Pp. 269–280; Campbell A., Converse P., Miller W., Stokes D. Elections and the Political Order. – New York: John Wiley&Sons, Inc., 1966.

18. Abramson P. R. Political Attitudes in America: Formation and Change. – San Francisco: W. H. Freeman & Co Ltd, 1983. – 353 p.; Shanks M., Miller W. Policy Direction and Performance Evaluation: Contemporary Explanations of the Reagan Elections. – New Orleans, 1995; Colton T. J. Transitional Citizens: Voters and What Influences Them in the New Russia. – Harvard University Press, 2000. – 336 p.

19. Делез Ж. Платон и симулякр // Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. – Томск: Водолей, 1998. – С.225 – 241. – http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Delez/plat_sim.php

20. Делез Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип. Капитализм и шизофрения. – М.: У-Фактория, 2008. – 672 с.

21. Lyotard J.-F. La Condition Postmoderne. Les Editions de Minuit, 1979. – 128 p. (Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Пер. с фр. Н. А. Шматко, «Институт экспериментальной социологии». – М.: Изд-во «АЛЕТЕЙЯ», СПб., 1998. – <http://lib.ru/CULTURE/LIOTAR/liotar.txt>; http://royallib.ru/book/liotar_gan-fransua/sostoyanie_postmoderna.html)

22. Baudrillard J. Pour une critique de l'économie politique du signe. – Paris: Gallimard, 1972. – 270 p. (Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака / Пер. с фр. Д. Кралечкина. – М.: Библион – Русская книга, 2004. – 304 с.); Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской. – М.: Республика; Культурная революция. – 2006. – 269 с.); Baudrillard J. L'Change symbolique et la mort. – Paris: Gallimard, 1976. – 347 p. (Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с. – http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Bodr_Simv/index.php)

23. Jameson F. Postmodernism or The Cultural Logic of Late Capitalism. – Durham: Duke University Press, 1991. – 438 p.

24. Жижек С. Добро пожаловать в пустыню Реального / Пер. с англ. Артема Смирного. – М.: Фонд «Прагматика культуры», 2002. – 160 с. – http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/jijek/index.php

25. Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами «идентичности». – <http://identities.org.ru/readings/nartoval.htm>

26. Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами «идентичности». – <http://identities.org.ru/readings/nartoval.htm>

27. Див. про це: Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами «идентичности». – <http://identities.org.ru/readings/nartoval.htm>

28. Хардт М., Негри А. Империя / Пер. с англ., под ред. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова. – М.: Праксис, 2004. – 440 с. – http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/hardt/index.php

29. Kymlicka W. *Multicultural Odysseys: Navigating the New International Politics of Diversity*. – Oxford University Press, 2007. – 374 pp.; Kymlicka W. *Contemporary Political Philosophy: An Introduction Second Edition*. Oxford University Press, 2002. – 497 pp. (Кимлика У. *Современная политическая философия: введение* / Пер. с англ. С. Моисеева. – М.: Изд. Дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 592 с.; Kymlicka W. *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, Citizenship*. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 383 pp.; Kymlicka W. *Finding Our Way: Rethinking Ethnocultural Relations in Canada*. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 220 pp.; Kymlicka W. *States, Nations and Cultures: Spinoza Lectures*. – Van Gorcum Publishers, Amsterdam, 1997. – 72 pp.; Kymlicka W. *Multicultural Citizenship: a Liberal Theory of Minority Rights*. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 280 p.

30. Гринфельд Л. *Национализм. Пять путей к современности*: Пер. с англ. / Л. Гринфельд. – М.: ПЕР СЭ, 2008. – 528 с.

31. Jamieson I. *Capitalism and Culture: A Comparative Analysis of British and American Manufacturing Organizations*. – London: Gower, 1980. – P. 9.

32. Эриксон Э. *Идентичность: юность и кризис*. – С.32.

33. Brubaker R., Cooper F. *Beyond «Identity» // Theory and Society*. – 2000. – Vol.29. – №1. – P.8.

34. Артёмова Є. С. *Вплив регіональної політичної ідентичності на розвиток Дніпропетровщини // Збірник тез Першого національного конвенту українського відділення Міжнародної асоціації студентів політичної науки / Національний університет «Одеська юридична академія»*. – Одеса: Фенікс, 2011. – С.12–16; Барановський Ф. *Подолання кризи ідентичності в Україні як чинник переходу до органічної моделі модернізації політичної системи*. – <http://www.social-science.com.ua/публікація/427>; Воропаєва Т. *Динаміка розвитку національної та Релігійної ідентичності громадян України (1991–2011 pp.)*. – <http://kyrios.org.ua/kolonki/tetjana-voropaeva/5731-dinamika-rozvitku-natsionalnoyi-ta-religijnoyi-identichnosti-gromadjan-ukrayini-1991--2011-rr.html>; Воропаєва Т. *Європейська і релігійна ідентичність громадян України: теоретико-емпіричне дослідження*. – <http://www.philosophy.usu.edu.ua/content.php?id=599&lng=UA> ; Головка В. В. *Ідентичність як метафора: шлях від психології до історіографії // Укр. істор. журнал*. – 2002. – №3. – С.23–33; Гринів О. *Мова і проблеми політичної ідентичності в Україні*. – <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=113>; Демчук Р. *Міфологічність та конфесійність в дискурсі української ідентичності*. – http://risu.org.ua/article_print.php?id=44943&name=kaleido_digest&_lang=ua&; Добржанська О.Л. *Політична ідентичність українського*

суспільства в умовах європейської інтеграції. Автореферат дис. на здоб. наук. ступеня канд. політ. наук; спец. 23.00.03 – політична культура та ідеологія / Національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 16 с.; Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвинутого соціалізму» і здобуття державної незалежності. Дис. на здоб. наук. ступеня канд. політ. наук; спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Київ, 2007. – 20 с.; Землюк В. Формування європейської ідентичності українців напередодні здобуття державної незалежності в 1991 році // Політологічні та соціологічні студії. – Т. III. / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – С. 164–180; Землюк В. Етнопсихологічні й етнополітичні особливості ідентичності українців // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 93–110; Землюк В. Мотиви політичної самоідентифікації українців 1991 року // Сучасна українська держава: історичні імперативи становлення, тенденції та проблеми розвитку / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України – К., 2007. – С. 61–84; Землюк В. Соціально-економічні чинники трансформації політичної ідентичності в Україні в роки «перебудови» // Гілея (Науковий вісник): Збірник наук. праць. – К., 2007. – Вип. 9. – С. 175–186; Іванов І. Ю. Феномен політичної ідентичності: політологічний аспект // Грані. – 2012. – №4. – Квітень. – С.139–142; Карась А. Громадянська ідентичність як чинник демократичного розвитку сучасної України. – <http://rethinkingdemocracy.org.ua/themes/Karas.html>; Майборода О.М. Проблеми формування нової ідентичності української нації. – http://rdu-old.narod.ru/fbook_1/strat_2.htm; Маринович М. Проблема збереження релігійної ідентичності в умовах відкритого суспільства // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За заг. ред. А. Карася. – Львів, 1999. – С. 219–224; Онопко О. Соціально-політична ідентичність як фактор виникнення політичних міфів України // Наукові записки. – Серія «Культурологія». – 2010. – №5. – С.373–380; Поліщук Т. С. Формування української політичної ідентичності нації. – s-journal.cdu.edu.ua; Решетніков Ю. Українська політична ідентичність: виклик поліконфесійності. – http://www.nam.kiev.ua/confer/2007politprobl/rep_08.htm ; Розумний М. М. Політика ідентичності: основні завдання та механізми реалізації. Наукова доповідь. – К.: Національний Інститут стратегічних досліджень, 2011. – 23 с.; Романчук О. Українська ідентичність: проблем більше, ніж здобутків. – <http://universum.lviv.ua/>

archive/journal/2004/rom_3_06.html ; Стегній О. Динаміка політичної ідентичності населення України. – www.i-soc.com.ua ; Тищенко Ю., Горобчишина С. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Український незалежний центр політичних досліджень. – К.: [Агентство «Україна»], 2010. – 76 с.; Тищенко Ю. Про політику ідентичності: виборча кампанія до Верховної Ради України 2012 р. Аналітичний звіт. – К.: УНЦПД, 2012. – 14 с. – <http://lodb.org.ua/punkt-dostupu-gromadyan-do-informacziyi-organiv-derzhavnoyi-vlady/pro-polityku-identychnosti-vyborcha-kampaniya-do-verhovnoyi-rady-ukrayiny-2012-roku> ; Толкачов О. Європейська ідентичність України. – <http://eu.prostir.ua/library/236196.html> ; Федоренко О. А. Проблемні тенденції ствердження політичної ідентичності в українському суспільстві на початку ХХІ століття. – <http://teodor295.mylivepage.ru/wiki/1375> ; Яновська О. М. Політична ідентичність населення України. – http://www.rusnauka.com/15_APSN_2011/Politologia/10_87746.doc.htm

35. Маринович М. Проблема збереження релігійної ідентичності в умовах відкритого суспільства // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За заг. ред. А. Карася. – Львів, 1999. – С. 219–224.

36. Воропаєва Т. Динаміка розвитку... – <http://kyrios.org.ua/kolonki/tetjana-voropaeva/5731-dinamika-rozvitku-natsionalnoyi-ta-religijnoyi-identychnosti-gromadjan-ukrayini-1991--2011-rr.html>

37. Див.: Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Національна Академія наук України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2002. – С.8.